

Rytis Bulota

Visuomeninės nuostatos ir (nepastebima) rezistencija Kaune vėlyvuojū sovietmečiu¹

Santrauka. Remiantis teoriniu H. Johnstono ir C. Mueller pasiūlytu nepastebimų opozicinių praktikų modeliu, straipsnyje siekiama aptarti, kokios buvo pagrindinės opozicinės laikysenos bei jų socialinė raiška Kaune vėlyvuojū sovietmečiu. Analizuojamu laikotarpiu okupuotoje Lietuvoje egzistavusioms esminėms opozicinėms visuomenės grupėms būdingas nesuitaikymas su esama situacija. Vieną socialiai atpažįstamo ir matomo ideologinio protesto formą atitiko tradicinėmis vertybėmis grįsti etnokultūriniai ir katalikiški sąjūdžiai, kita – provokarietiškos subkultūros ar menininkų sambūriai. Nors šių grupių raiška leidžia jas analitiškai suvokti kaip svarbiausius rezistencijos židinius, stiprios neigiamos nuostatos sovietinio režimo atžvilgiu buvo išplitusios žymiai gausesniuose visuomenės sluoksniuose. Tokios visuomeninės nuostatos neįgijo akivaizdžių, deklaruotinių ar socialiai matomų opozicinių praktikų formos, tačiau jos prisidėjo prie Sąjūdžio, kaip socialinio judėjimo, sėkmės. Kadangi socialiniai judėjimai susiję su kolektyvine tapatybe ir jos įtvirtinimu arba išsaugojimu, straipsnyje atskleidžiama, kaip aptariamos opozicinės nuostatos kūrė socialinę terpę, leidusią atsirasti Sąjūdžio kolektyvinei tapatybei. Opozicinio konteksto egzistavimas leidžia paaiškinti sparčią Sąjūdžio kaip socialinio judėjimo mobilizaciją – praėjus vos trims savaitėms po susikūrimo, Sąjūdžio demonstracijose dalyvavo dešimtys, o kiek vėliau – ir šimtai tūkstančių žmonių.

Pagrindiniai žodžiai: Vėlyvasis sovietmetis, Kaunas, kolektyvinė tapatybė, socialiniai tinklai, socialiniai judėjimai, mobilizacija, rezistencija.

Keywords: late Soviet period, Kaunas, collective identity, social networks, social movements, mobilization, resistance.

Gilinantį į naujausią Lietuvos istoriją, į procesus ir faktorius nulėmusius nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimą, kyla įvairūs klausimai – tiek praeities mo-

ralinio vertinimo problema, tiek itin spartaus ir takaus okupacinio režimo žlugimo paaiškinimo paieškos. Šiame straipsnyje, naudojant Hanko Johnstono ir Carol Mu-

¹ Šiame tekste naudojami interviu buvo atlikti vykdant projektą „Sąjūdžio fenomenas: pilietinio judėjimo tinklaveikos studija“. Tyrimą finansavo Lietuvos mokslo taryba (sutarties Nr. LIT-1-29.). Tyrimas buvo įgyvendintas autoriui bendradarbiaujant su Vytauto Didžiojo universiteto Politikos mokslų ir diplomatinės fakultetu, Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslo institutu ir Klaipėdos universitetu.

eller (2001) suformuluotą teorinį *nepastebimų opozicinių praktikų* modelį, siekiama aprašyti ir analizuoti okupaciniam režimui nepalankias nuostatas, pagrindusias socialinius tinklus, ir jų raišką, kurios pagrindu susikūrė Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis. Opozicinės laikysenos bei jų socialinė raiška Lietuvoje vėlyvuju sovietmečiu aprašomos labiausiai remiantis Kauno atveju, atsižvelgiant į jo, kaip „vakarietišiausio“ Lietuvos miesto, reputaciją (Tamoliūnienė 2007; 5).

Socialiniai pasitikėjimo tinklai itin svarbūs analizuojant socialinio judėjimo mobilizaciją, jie veikia kultūrinius kolektyvinės interpretacijos rėmus, nulemiančius visuomenės suaktyvėjimą, ir suteikia pagrindą efektyviai mobilizacijai. Tokie socialiniai tinklai apibrėžiami kaip atliekantys tris funkcijas: struktūriškai sujungia potencialius judėjimo dalyvius pasinaudoti galimybe dalyvauti, socializuoja juos protesto objektui ir veikia jų apsisprendimą prisidėti prie judėjimo (Passy and Giugni 2001; 125). Šie tinklai daro didelę įtaką mobilizacijai nedemokratiname kontekste. Pavyzdžiui, baskų ir katalonų tautiniai judėjimai Franko Ispanijoje kūrėsi sudėtingomis sąlygomis – nacionalistinės jėgos veikė itin uždaroje politinėje sistemoje, kur režimas stengėsi užgniaužti vietines kalbas ir kultūrinę praktiką ir užkirsti kelią opozicinių tapatybių kūrimuisi; secesinės galimybės taip pat ribotos galiojančių įstatymų. Tokiomis sąlygomis pasipriešinimas režimui įgavo užslėptas, dažniausiai kultūrinės, formas, kurios veikė per neuždraustas organizacijas – vietinės

bažnytines parapijas arba neformalius, kasdieninius santykius tarp žmonių (Della Porta and Diani 2001; 110-111).

Sovietinis režimas Lietuvoje buvo vertinamas neigiamai dėl įvairių priežasčių. Visų pirma būtina išskirti moraliniais idealais paremtą opoziciją sovietiniam režimui. Galima kalbėti apie „paralelines visuomenes“, egzistavusias buvusioje komunistinėje sistemoje (Ramonaitė 2010). Tokia opozicija pirmiausia rėmėsi nematerialistinėmis vertybėmis: religinėmis (katalikybė), tautinėmis (etnokultūrinis judėjimas), kontrakultūrinėmis (jaunimo subkultūros), taip pat kūrybiškumu (kai kurie menininkų sambūriai). Tačiau, nepaisant šių, nesitaikščių su režimu, pozicijų, reikia žvelgti ir į labai svarbų ekonominį, materialistinį klodą. Pragyvenimo lygio ir visuomenės lūkesčių neatitikimas nulėmė nepasitenkinimą režimu ir vakarietiškos, vartotojiškos visuomenės vertybių patrauklumą (Halliday 1994). Opresyvaus nedemokratinio režimo sąlygomis bet kokia veikla, išeinanti už oficialaus leistumo ribų, buvo arti opozicinės (Bulota 2004), o socialiniai tinklai mezgėsi tiek vertybiniu, tiek ir vartotojišku pagrindu (Ledeneva 1998). Jei tradicinėmis vertybėmis besirėmę etnokultūrinio ir katalikiško sąjūdžių dalyviai galėjo ir nebendrauti su privačios ekonominės veiklos aktyvistais (tais laikais įvardintais kaip „spekulantai“), tai vakarietiška kultūra besidomėję jaunuoliai, tarp jų ir subkultūrų atstovai, buvo priversti pirkti oficialiai neprieinamas roko, *pop* ar *jazz* muzikos plokšteles, žurnalus ir knygas iš šėšėlinio verslo atstovų. Dar dau-

giau, kadangi kainos buvo labai aukštos, dažnai patys muzikos gerbėjai įsitraukdavo į šešėlinę ekonomiką, siekdami gauti lėšų būtinų jų pomėgiams. Tas pats pasakyti- na ir apie madų sekimą, būdingą kai kurių subkultūrų atstovams. Tai buvo vienas iš gan paradoksalaus sąlyčio taškų tarp anti-materialistines vertybes išpažinusių hipių ar kitų subkultūrų ir vartotojiškos kultūros (interviu su R. Dusevičium 2010).

Opozicinės nuostatos (už „paralelinių visuomenių“) neįgijo akivaizdžių, deklaruotinių ar socialiai matomų opozicinių prakti- kų formos, tačiau jos prisidėjo prie Sąjūdžio, kaip socialinio judėjimo, sėkmės. Socialiniai judėjimai pirmiausia susiję su kolektyvine tapatybe ir jos įtvirtinimu arba išsaugoji- mu (Melluci 1980). Socialinis judėjimas apibrėžiamas kaip neformalių sąveikų tin- klas tarp įvairių individų, grupių ir/arba organizacijų, dalyvaujančių kultūriniam arba politiniam konflikte, pagrįstas ta pačia kolektyvine tapatybe (Della Por- ta and Diani 2001; 16). Čia aptariamos opozicinės nuostatos, kurių bendras var- diklis – nepasitenkinimas sovietiniu reži- mu, grindė minėtą kolektyvinę tapatybę. Jos egzistavimas leidžia paaiškinti tokią sparčią judėjimo mobilizaciją: praėjus vos trimis savaitėms po susikūrimo, Sąjūdžio de- monstracijose dalyvavo dešimtys tūkstančių žmonių, o 1988 metų rugpjūčio 23 mitinge Vingio parke, jau 150 000 žmonių (Blažytė ir Kašauskienė 1998; 354). Analizuodamas įvykius Rytų Vokietijoje yrant komunistinei sistemai S. Pfaffas pabrėžia neformalių so- cialinių kolektyvinės veiklos tinklų svarbą mobilizacijai:

„Rytų Europos revoliucijos 1989 m. buvo ne tik besikeičiančio politinio kraštovaizdžio rezul- tatas, bet ir rezultatas daugelio paprastų žmonių kolektyvinės veiklos, kurių išteklių, vertybės ir lūkesčiai mobilizacijoje yra centriniai faktoriai“ (Pfaff 1996; 96).

1. Paslėpta opozicija

Žvelgiant į sovietinę visuomenę svarbu analizuoti prisitaikymą prie sistemos, buvu- sį tarsi tarp kolaboravimo ir pasipriešinimo (Putinaitė 2007; 8). K. Girnius griežtai iš- skiria rezistenciją kaip atvirai deklaruojamą nesusitaikymą su režimu (Girnius 1996). Ta- čiau ieškodami būsimos Sąjūdžio mobiliza- cijos pagrindų neišvegiamai turime gilintis į prisitaikiusios visuomenės dalies opozicines praktikas; dar daugiau, net ir „paralelininė- je visuomenėje“ opozicinės nuostatos buvo reiškiamos pakankamai atsargiai, tiek, kad, K. Girniaus prasme, jų veiklos negalima traktuoti kaip rezistencinės, todėl terminas „opozicinė veikla“ yra tinkamesnis.

Įvairius mikrotinklus ir kolektyvines erdves Kaune sovietmečiu, vėliau tapusias Kauno Sąjūdžio pagrindu, galima skirti į du pagrindinius tipus. Viena vertus, į „parale- lines visuomenes“, išskiriant A. Streikaus nurodytas sroves – jaunimo hipių subkultū- rą, etnokultūrinį sąjūdį ir katalikišką sąjūdį (Streikus 2011; 145–146), Kita vertus, į ki- tus, legalioje nesisteminėje sferoje veikusius tinklus, kuomet alternatyvioje kolektyvinėje veikloje aktyviai dalyvavo gana gerai režimo sąlygomis prisitaikę gyventi, karjerą daran- tys žmonės. Visų pirma čia dera kalbėti apie kultūrinę sferą.

Analizuojant šią sankirtą pasitelktas H. Johnstono ir C. Mueller (Johnston ir Mueller 2001). pasiūlytas *nepastebimų opozicinių praktikų* (angl. *unobtrusive practices of contention*) modelis. Išskiriamos trys šių praktikų rūšys: 1) opozinės kalbos situacijos, 2) kai kurios viešos arba oficialios organizacijos, suteikusios nepalankiai režimo atžvilgiu nusiteikusiems asmenims galimybę susirinkti bei keisti informacija ir 3) disidentiniai sluoksniai, atsirandantys dėl intelektualinio ir kūrybinio gyvenimo vidinių prieštaravimų komunistinėse šalyse (Johnston ir Mueller 2001; 352). Šios praktikos atsirado dėl komunistinių režimų specifikos: viena vertus, režimai turėjo pakankamai galias priversti visuomenes paklusti, kita vertus, komunistinių režimų legitimumas buvo silpnas. Šios kolektyvinės veiklos formos padėjo individams bendrauti ir interpretuoti tikrovę, gyvenant propagandos ir cenzūros iškraipytos komunikacijos sąlygomis. Atviro protesto ir nesutikimo su režimu kaina buvo labai aukšta – opozicionieriai buvo represuojami, tiek atimant iš jų visuomeninį statusą, tiek ir juos įkalinant ar uždarant į psichiatrines ligonines (Van Voren 2010). Tačiau net ir viešai neoponuojant režimui, buvo sukurti tarpusavio pasitikėjimo ir solidarumo tinklai, leidę, bent iš dalies, išeiti „už sistemos“, ir padėję pagrindą staigiai masinei mobilizacijai, kai tam atsirado politinė galimybė.

Kadangi atviros opozicijos režimui kaina buvo per didelė, labiausiai paplitusi praktika buvo opozicinės kalbos situacijos. Šios situacijos pasižymi tuo, kad nedemokratinuose režimuose nesant viešų kanalų dalin-

tis opozicinėmis pažiūromis ir informacija, o daugeliui asmenų vengiant dalyvauti atvirai prieš režimą nukreiptoje veikloje, tokia veikla vyksta kavinėse ar privačioje erdvėje. Galima teigti, kad dauguma gyventojų LSSR tokiose situacijose dalyvavo, įskaitant ir nomenklatūros atstovus. Jos prisidėjo prie nepriklausomos informacijos sklaidos ir nesovietinių tapatybių ir vertybių išlaidymo.

Opozicinės kalbos situacijos atsiranda vietose, kuriose „1) dalyvaujantys yra pažįstami ir vieni kitais pasitiki ir 2) egzistuoja bendras nuo situacijos priklausančių kalbos taisyklių supratimas, t.y. kas yra priimtina sakyti, ir kiek toli gali siekti kritika“ (Johnston ir Mueller 2001; 359). Būtent bendras ribojančių taisyklių supratimas ir tai, kad dalyvaujantys tokiose situacijose riboja savo viešus pasisakymus, atskiria tokią veiklą nuo atvirai disidentinės, (ar rezistencinės, pagal K. Girniaus traktavimą), kuomet opozicinės pažiūros yra išreiškiamos viešai ir eksplicitiškai. Čia galima pamatyti panašumą į Nerijos Putinaitės prisitaikymo prie sistemos analizę:

Sovietinis žmogus turėjo nuolat suvokti savo veiksmų, minčių ir žodžių atitikimą sovietinei tvarkai nepriklausomai nuo to, ar jis šią tvarką būtų norėjęs apeiti ar likti jai ištikimas. Šia prasme jis buvo pats sau cenzorius. Jis turėjo gebėti išaiškinti savo veiksmus ir mintis pagal oficialiąją „liniją“. Žinoma, savo veiksmų ir minčių vertės suvokimas turėtų būti ar yra kiekvieno protu besiremiančio žmogaus būtinas bruožas, kad ir kurioje visuomenėje jis gyventų. Kiekvienas žmogus tam tikra prasme cenzūruoja savo ketinimus. Vis dėlto totalitarinėje visuomenėje gyvenančio žmogaus refleksija iš esmės skiriasi nuo laisvo žmogaus. Pastarasis, net jei taikosi prie visuomenės, kurios

tvarkai negali visiškai pritarti, savo nepritarimą gali vienaip ar kitaip viešai išreikšti (Putinaitė 2007; 162).

Tokios, ribų paisančios, elgsenos pailiustravimui galima pateikti gydytojo P. Butkevičiaus dukros, aktyvios Eucharistijos bičiulių narės ir etnokultūrinio judėjimo aktyvistės R. Jurkuvienės atsiminimą iš prie Liaudies buities muziejaus Rumšiškėse veikusio Muzikinio-folklorinio būrelio veiklos. Pavyzdys dar stipresnis, kadangi kalbama apie antisovietinę terpę:

Balso stipraus neturėjau, <bet> aš būdavau deklamatorė. Na, ir atsimenu buvo ta Saulės gražos šventė, ir sako: „Na, ir tu, – sako, – padeklamuosi ką nors.“ Ir aš Brazdžionio eilėraštį <gavau>. O Brazdžionio eilėraščius tai mes nusirašinėdavom, žinokit, ranka. Iš kažkur gavau tokį nakčiai, vienai nakčiai, gal ne nakčiai, gal dviem naktim, bet, reiškia, nusirašiau ir ten tokį apie Lietuvą. Lietuva. Nu, ir žodžiu: „Kam užges Tėvynė širdyje, tuščias ir beprasmis šis pasaulis.“ Ir taip toliau. Ir aš norėjau sakyti <jau>. Parodžiau tam, tam Vyteniui <Andriukaičiui> parodžiau, jis taip sako: „Gerai. Pasakyk, – sako, – matysi tokią nuotaiką atitinkamą. Išeisim, – sako, – prie marių ir pasakysi.“ „Gerai.“ „Bet pirmiau dar reik paklausti to Vėlyvio.“ Vėlyviui parodau: „O! Jėzus, Brazdžionis – ne ne.“ Ir ką daryt? Ne, tai ne. Pasakė „ne“ ir reikia klausyt. Toksai. Ir nežinau net, ką daryt, reiškia. Atsimenu, nusiveda visus ten prie marių taip, ir tokia... su kanklėmis ir taip toliau, visi dainuojam jau taip, tokia... subtilią tokią nuotaiką padaro, ir jau aš sakyčiau eilėraštį, bet pasakė Vėlyvis „ne“, ir aš tyliau, ir atsiunčia jį <Vytenis> ten kažką – nes visi jau išsidalinam jau taip visur, negalim jau kartu būt susispietę, nes jau labai matosi, kad jau čia mes kartu, reiškia, <ant kranto> turi būti nepastebimai, lygtai spontaniškai – atsiunčia kažką, sako: „Sakyk, jau dabar, sakė, sakyk.“ Nu, ir nesakau. Ir einu, ir verkiu: ką daryt? Jau atgal grįžtam, jeigu... vienu žodžiu, bijai, kad ten, tam būry paskui <pasklis, kad tu sakei> ir uždarys visą tą būrelį. Ir supranti,

kad norisi ir norisi sakyti, bet... Nu, vat ir paskui <tas> sako: „Gerai, į rytą, – sako, – visi saugumiečiai čia iškris, ir galėsi pasakyti.“ Ir pasakiau, reiškia. Bet aš tikrai noriu tiesiog tą situaciją, kaip tu ant kiekvieno žingsnio visą laiką žinai, kad yra kažkas, kas pranešinėja, kas... ir taip toliau, ir taip toliau.“ (Interviu su R. Butkevičiūte-Jurkuviene 2010)

Opozicinės kalbos situacijos suteikia mažiau rizikingą būdą dalyvauti kolektyvinėje veikloje. Tokia veikla gali būti įvardinta kaip proto-opozicinė – nesant politinės galimybės nepasitenkinimas susiklosčiusia padėtimi viešai ir atvirai neprasiveržia, tačiau žmonės besilaikantys opozicinių nuostatų keičiasi informacija, o įgavę šiose praktikose dalyvaujančiųjų pasitikėjimą režimo atstovai turi galimybę palyginti „oficialiąją“ realybę su latentinėmis visuomeninėmis nuostatomis (Johnston ir Mueller 2001; 359-361). Kaip tik per tokias praktikas visuomenė susiliedavo su LSSR visuomene, o disidentai galėjo daryti tam tikrą poveikį žmonėms, sėkmingai gyvenusiems režimo sąlygomis. Galima prisiminti profesoriaus B. Genzelio ir A. Terlecko atvejį, kuomet giminytės ryšiai leisdavo bendrauti žmonėms iš skirtingų sluoksnių. Lietuvoje tokių opozicinių kalbos praktikų egzistavimas buvo susijęs su visuomenėje išlaikomu nepasitenkinimu režimu, ir tuo, kad režimas nedvejodamas naudojo represines priemones. Tai slopino atvirą nepasitenkinimo reiškimą, tačiau silpnino režimo legitimumą.

B. Genzelis aprašo V. Mykolaičio-Putino kūrybos gerbėjų sambūrį. Šiam neformaliai sambūriui, veikusiam nuo 7-ojo dešimtmečio vidurio, priklausė pats B. Genzelis, M. Martinaitis, R. Ozolas, Č. Kudaba, A. Juozaitis, buvo bendraujama su J. Juzeliūnu (Genzelis

1999; 21-23). Šie žmonės vėliau tapo Sąjūdžio Inicijatyvinės grupės nariais.

Antroji oponavimo praktika – tai įvairių oficialių organizacijų panaudojimas savo reikmėm, kurias galima laikyti įvairių nesisteminių veiklų ir sambūrių „stogu“ (Johnston and Mueller 2001; 352). Šios organizacijos suteikia nepalankiai režimo atžvilgiu nusiteikusiems asmenims galimybę susirinkti ir keistis nuomonėmis ir informacija, o taip pat vykdyti veiklą išeinančią už oficialių leistinumo ribų. Apžvelgdamas disidentizmo padėtį Pabaltijo respublikose ir kalbėdamas apie jo nuosmukį, iševijos politologas Tomas Remeikis taip pat pažymi oficialiųjų struktūrų panaudojimą:

Su retomis išimtimis aukštesnieji inteligentijos sluoksniai susilaikė nuo atviros disidentinės veiklos. Apibendrinus jie pasirinko mažiau rizikingą institucinio nacionalizmo kursą, kitaip tariant, bandymus apsaugoti ar stiprinti nacionalinius interesus per esamas režimo struktūras (Remeikis 1984).

Lietuvoje sovietmečiu įvairūs inteligentijos sambūriai, efektyviai išnaudojo oficialias organizacijas tiek lietuviškumo išsaugojimui ir tautinių vertybių išlaikymui, tiek ir domėjimuisi vakarietiškomis kultūrinėmis tendencijomis. Visuomenėje, artimoje totalitarinei, kokia buvo Sovietų Sąjunga, mėginama kontroliuoti visas intelektualinės veiklos sritis, įskaitant meną ir mokslą, todėl nemaža dalis inteligentijos, ypatingai kūrybinės, režimo atžvilgiu buvo nusiteikusi gana kritiškai, tuo pat metu, kadangi jokia oficialiai nesankcionuota veikla nebuvo leidžiama, teko išnaudoti oficialias struktūras, pritaikant jas savo tikslams,

o ne žaidžiant pagal primestas taisykles, vaidžiai tariant, krepšinio aikštelėje buvo žaidžiamas futbolas. Todėl Komunistiniame bloke kai kurios oficialios organizacijos buvo panaudojamos skleisti opozicinėms pažiūroms arba tarnavo kaip priedanga tokių pažiūrų skleidimui. Šios organizacijos buvo arba įkurtos režimo ir „nugvelbtos“ visuomenės jėgų, arba sukurtos „iš apačios“ ir naudojamos kaip „oficialusis“ fasadas.

Tokiose organizacijose opozicinių pažiūrų skleidimas įgydavo drąsesnes formas, lyginant su jau aprašytais opozicinės kalbos situacijomis. Nors tokių organizacijų oficialus tikslas dažniausiai būdavo domėjimasis literatūra, archeologija, muzika ar pan., jų veikla tuo neapsiribodavo (Johnston ir Mueller 2001; 358). LSSR tokie klubai ir sambūriai atvirai nekonfrontavo su valdžia, tačiau jų nusiteikimas buvo patriotinis, o svarbiausi tikslai – lietuviškos kultūros išsaugojimas ir puoselėjimas. 1965 m. „Žinijos“ draugijoje įsisteigęs „Diskusijų klubas“, studentijos tarpe populiarūs kultūriniai judėjimai, žygeivių klubai, folkloriniai ansambliai, etnografinės ekspedicijos ir pan. – tokių veiklos formų pavyzdžiai. Jų veikla buvo artima iš tarpukario perimtam lietuviškojo mentaliteto siejimui su istorija ir kalba, bendru visuomenės švietimu. Tuo pat metu, kaip ir kitur Komunistiniame bloke, buvo išlavintas rašymas ir skaitymas „tarp eilučių“. Statomuose spektakliuose, rašomose knygose ar humoro vakaruose Ezopo kalba buvo dažnai kritikuojama sovietinė realybė. Kai kurie oficialias organizacijas išnaudojant atsiradę veiklos būdai leisdavo sutraukti daugiau žmonių, kurie, jei veikla būtų visi-

kai nelegali, nebūtų rizikavę į ją įsijungti.

Knygoje apie J. Minkevičių B. Genzelis aprašo tarpasmeninius ryšius, 8-ajame dešimtmetyje susiformavusius leidžiant įvairią filosofinę literatūrą ir chrestomatijas (Genzelis 2003; 36). Kadangi filosofija – tiesiogiai su ideologija susijusi mokslo sritis, filosofinės literatūros leidimas buvo sudėtinga veikla, reikalavusi konfrontacijos su G. Zimano tipo ortodoksiais marksistais–leninistais. Siekiant išleisti verstinius filosofinius tekstus tekdavo apeidinėti įvairias oficialias kliūtis, o tai skatino plačiau žvelgusius filosofus į režimą, ar bent jau nemažą dalį jo funkcionierių, žiūrėti neigiamai: „Ši literatūra ugdė demokratinio mąstymo kultūrą, pasitikėjimą, kad šį tą galima nuveikti ir esant nepalankioms sąlygoms“ (Genzelis 2003; 43). Tokios literatūros leidyba užsiėmusių žmonių būriui priklausė: J. Minkevičius, B. Kuzmickas, R. Ozolas, A. Rybelis ir B. Genzelis (Genzelis 2003; 36). Visi jie, išskyrus A. Rybelį, tapo Sąjūdžio Inicijatyvinės Grupės nariais. Tokia veikla kūrė tarpusavio pasitikėjimo struktūras, palengvinusias bei pagreitinusias masinio judėjimo susikūrimą ir mobilizaciją.

Svarbiausios kultūrinės socialinės terpės Kaune taip pat išnaudojo oficialiąsias, sistemai priklausiusias organizacijas, o po jų stogu vyko tai, kas toli gražu nebuvo numatyta oficialiuose planuose. Ryškiausias pavyzdys – Architektų Sąjunga ir aplink ją vykusi veikla. Kaip tik Kauno Architektų namuose buvo įkurtas Kauno Sąjūdis. Kaip prisimena pastebimiausia šios terpės figura, roko grupės „Antis“ lyderis A. Kaušpėdas:

„<...> 84-ais metais išėjau iš miesto statybos projektavimo instituto architekto pareigų ir pradėjau dirbti tiesiog jau toki etatinį Architektų Sąjungos sekretoriaus darbą. Tai ne partijos sekretorius, bet tas sekretorius, kuris padeda Architektų Sąjungos pirmininkui organizuoti renginius, dienotvarkę ir panašiai. Grynai toki organizacinį darbą. Ir tuo būdu man atsirado su „Antim“ laiko pakankamai kūrybai ir panašiai. Tai sudarė sąlygas pradėti rūpintis naujomis patalpomis ir galų gale 87-ų, man atrodo, metų pabaigoje mes persikėlėm į senamiestį, Kauno architektų namus, kur gavom tikrai puikias patalpas. Ten buvo ir „Anties“ kažkoks kampelis, ir panašiai. Bet pagrindinis dalykas, kad ta JAS ugnelė, tradicija ir Architektų Sąjunga kaip naujas, modernus kultūros židynys, iš tikrųjų, pradėjo senamiestyje labai aktyviai veikti“ (interview su A. Kaušpėdu 2010).

Paminėtina socialinė terpė veikusi aplink Hanos Šumilaitės vadovautą Liaudies teatrą prie „Inkaro“ kultūros rūmų, įkurtą 1980 metais (Interview su S.H. Šumilaite 2010; Interview su R. Paulausku ir A. Butkevičiumi 2010), Kauno meninkų namai, *Nemuno* žurnalas ir pan.

Atsiradus galimybėms, tinklai patys inicijavo naujus sambūrius, tačiau stengėsi juos įteisinti, kad apsidaustų nuo išvaikymo ar valdžios spaudimo. H. Šumilaitės teatras, architektų aplinka, įvairių mokslinių tyrimų institutų, tokių kaip „Vibrotechnika“, neformalus bendraminčių sambūriai, prasidėjus reformoms – ekologiniai klubai, tokie kaip „Atgaja“ turėjo vienokią ar kitokią oficialią institucinę priedangą, nors sambūrių kilmė buvo skirtinga, o kai kurių gyvavimo erdvės driekėsi už tokių organizacijų ribų (pavyzdžiui, kraštotyrininkai, žygeiviai) (Ramonaitė 2010). Legalių organizacijų priedanga leido žmonėms išreikšti savo pozicijas, organizuo-

tis ir imtis iniciatyvų, peržengiančių numatytus apribojimus, bet sumažino riziką ir leido išvengti atviros konfrontacijos su režimu bei represijų.

Trečiasis Johnstono ir Mueller išskiriamas veiklos tipas – disidentinė veikla, labiausiai su režimu konfrontuojanti iš čia išskiriamų paslėptų opozicinių praktikų (Johnston and Mueller 2001; 366). Kaune aktyviai veikė tiek katalikiškas, tiek tautinis pogrindis (Tamoliūnienė 2007).

LSSR, kaip ir kitose Pabaltijo respublikose, bet skirtingai nuo Rusijos, disidentizmas rėmėsi ne tiek kova už žmogaus teises, ypač iki Helsinkio grupės ir Lietuvos Laivės Lygos atsiradimo 1976 ir 1978 metais, kiek tautiniais ir religiniais siekiais. Lietuvoje taip pat nebuvo tokių atvirai disidentiškausi nusiteikusių ryškių visuomeninių figūrų, kurias jų visuomeninis statusas būtų veiksmingai apsaugojęs nuo represijų, kaip Rusijoje (Vardys ir Sedaitis 1997; 85). Lietuvos disidentizmą nagrinėjęs žinomas išeivijos politologas T. Remeikis išskiria du šios veiklos tipus: kovą už tautines teises ir kovą už tikinčiųjų teises; šie veiklos tipai dažnai buvo persipynę (Remeikis 1984). Jo manymu, katalikybė Lietuvoje net ir gūdžiausiu sovietmečiu darė ženkliai įtaką. Čia reikia pažymėti, kad katalikų veikla nebuvo visiškai ar vien tik disidentinė, nes Bažnyčia oficialiai nebuvo už įstatymo ribų ir, nors suvaržytai, bet galėjo viešai veikti. Nepaisant to, kad režimas bandė griežtai kovoti su religija, visiškai pakirsti Bažnyčios įtakos nepavyko. 1972 m. kovo mėnesį buvo pradėta leisti „Katalikų Bažnyčios kronika“, tapusi vienu iš pagrindinių draudžiamos informacijos šaltinių. Joje dėmesys kreiptas ne

tik į tikinčiųjų problemas, bet pateikiama ir platesnė gyvenimo SSRS perspektyva. Šis nelegalus leidinys sugebėjo išlikti, nepaisant aktyvaus persekiojimo, skirtingai negu kiti disidentiniai leidiniai, kurių didžiosios daugumos leidimas buvo sustabdytas maždaug 1981 metais (Remeikis 1984).

T. Remeikis tai aiškina tuo, kad katalikų aktyvistams buvo prieinami žymiai didesni išteklių dėl didelio tikinčiųjų skaičiaus bei galimybių, nors ir suvaržytomis sąlygomis, bendrauti tarpusavyje ir keistis informacija, pvz., pamaldų metu. Taip pat katalikai turėjo nemažas finansines galimybes ir rėmimą, taip pat ir už SSRS ribų. Nekatalikišką spaudą gi leido mažos grupelės žmonių, kurių veiklą nebuvo sunku sustabdyti. Turėjo įtakos ir Katalikų Bažnyčios institucinė specifika: egzistavo įteisintas moralinis autoritetas už sovietinės sistemos ribų. Bažnyčių uždarymas, jas paverčiant muziejais, vargonų muzikos koncertų salėmis arba tiesiog sandėliais, kėlė didelį tikinčiųjų nepasitenkinimą valdžia. Tuo pat metu net ir netikintiems žmonėms Bažnyčia darė įtaką, nes tai buvo vienintelė oficiali atsvara sovietinei valdžiai, todėl Vatikano radijas ar LKKB darė poveikį ne tik tikintiesiems. K. Girnius teigia, kad disidentinį judėjimą LSSR buvo galima įvardinti kaip katalikišką, nes net ir laisvamaniai sovietinio režimo priešrinkai Katalikų Bažnyčią vertino kaip tautinių vertybių puoselėtoją (Girnius 1984). Galima nesutikti su K. Girniumi, kalbant apie viso disidentizmo katalikiškumą, tačiau gilinantis į Kauno specifiką matyti glaudžios sąsajos tarp katalikiškos ir etnokultūrinės veiklos. Galima atrasti sąsajas net ir su ko-

optuotomis oficialiomis organizacijomis ar su bohemiskais kultūros tinklais. D. Kuolys, kalbėdamas apie šią terpę Vilniuje, teigia:

„Bažnyčia mes gerbėme. Pats Algirdas Patackas buvo iš to rato, kur ta etninė lietuviybė su Katalikų bažnyčia smarkiai supinta. Paskui tarp mūsų buvo Lolita Kurklinskaitė, iš Kauno atvažiavusi studijuoti lituanistė. Ir jinai aprūpindavo mus Maceinos, Šalkauskio šviestais raštais ir mes supratome, kad ji turi ryšius su tais Kauno katalikais, gana stiprius, nes ten galėdavome užsakyti tam tikros literatūros. Atnešdavo trumpam, bet perskaitymui užtekdavo. Per ją buvo su tokiais katalikais ryšiai“ (Interviu su D. Kuoliu 2010).

Septintajame dešimtmetyje pradėjo veikti kelios disidentines organizacijos. SSRS 1975 m. pasirašius Helsinkio nutarimą ir išreiškus ištikimybę žmogaus teisių principams, 1976 m. lapkričio 25 d. buvo įkurta V. Petkaus vadovaujama Lietuvos „Helsinkio grupė“, 1978 m. pradėjo veikti Lietuvos Laisvės Lyga. Taip pat egzistavo nemažai kitų įvairios pakraipos disidentinių grupių, ir buvo leidžiami pagrindiniai leidiniai „Perspektyvos“, „Tautos kelias“, „Alma Mater“, „Aušra“ ir kt. Disidentai buvo intensyviai persekiojami, ir nei viena iš šių organizacijų nesugebėjo įgyti svarios visuomeninės įtakos, tačiau disidentai suformulavo nemažai reikalavimų, kuriuos vėliau perėmė ir Sąjūdis. 1979 m. buvo išplatinta 49 Pabaltijo atstovų chartija, kurioje pareikalauta nutraukti Baltijos valstybių okupaciją bei prabilta apie Molotovo-Ribbentropo pakto slaptuosius protokolus, reikalaujant panaikinti jų pasekmes. Šie dokumentai tapo pagrindiniu įrankiu Sąjūdžio metais siekiant pilnos Lietuvos Nepriklausomybės atkūrimo. Tačiau tokios temos, net ir prasidėjus Gorbačiovo

reformoms, dar negalėjo pritraukti didesnės visuomenės dalies ir jos mobilizuoti. Visuomenėje buvo gerai žinoma, kad kaina už disidentizmą individo ir jo artimiausios aplinkos lygmenyje buvo didelė – nuo visuomeninės marginalizacijos iki priverstinio hospitalizavimo psichoneurologinėse ligoninėse, prilygusioms kalėjimams (Bloch 1977; Smith 1996), ar netgi įkalinimo. Tokią kainą buvo pasiryžę mokėti, galima sakyti, tik „profesionalūs“ disidentai. Todėl labiausiai visuomenėje buvo paplitusios pirmosios dvi opozicinės praktikos – opozicinės kalbos situacijos, bei kooptuotos oficialios organizacijos.

2. Vartotojiškumas

Šalia etnokultūrinio, katalikiško, subkultūrinio sąjūdžių bei jau aprašytų opozicinių praktikų kaip svarbų faktorių, veikusią kolektyvinę tapatybę tuometinėje Lietuvoje, reikia pridėti neefektyvios ekonominės sistemos, kamuojamos pastovių nepriteklių, kontekstą. Tuo pačiu metu dėl intensyvios urbanizacijos, didėjančio visuomenės išsimokslinimo ir Sovietų Sąjungon patenkančios informacijos apie Vakarų ekonominį klestėjimą, augo ir kokybiniai reikalavimai plataus vartojimo prekėms, keitėsi pačios kultūrinės ir socialinės vertybės (Bulota 2008; 71-72). Sovietų Sąjungoje, o ypač labiausiai vakarietiškoje jos dalyje – Pabaltijo respublikose, socialiniai tinklai kūrėsi ne tik šiame tekste jau aptartu vertybiniu pagrindu, bet ir paprasčiausiai siekiant apsirūpinti kasdieniam gyvenimui būtinomis prekėmis (Ledeneva 1998).

Nelolajlių Sovietiniam režimui nuostatų išlaikymui ir stiprėjimui buvo itin svarbus Šaltojo karo bei dviejų priešišku sociopolitinių sistemų ideologinės kovos kontekstas. Šioje kovoje vartotojiškos visuomenės vertybės buvo išskirtinai paveikios. Tarptautinių santykių perspektyvoje, Fredas Halliday knygoje *Rethinking International Relations* teigia, kad Šaltasis karas vyko trimis lygmenimis – tarpvalstybinių santykių, ekonominiu ir ideologiniu-kultūriniu. Ideologinis-kultūrinis lygmuo buvo lemiamas komunizmo pralaimėjimui. „Teniso marškinėliai ir prekybos centras, o ne pigesnė gamyba ar karinis laivas pakirto Sovietinės sistemos legitimumą ir stabilumą. Bruce'as Springsteenas buvo dvidešimto amžiaus pabaigos Opiumo karų ekvivalentas“ (Halliday 1994; 97) Iš žemiau pateikiamos KGB ataskaitos citatos pamatysime, kad režimas suvokė apie vakarietiško gyvenimo būdo patrauklumą „tarybiniam jaunimui“, o su jo įtaka buvo bandoma aršiai kovoti, draudžiant roko muziką, persekiojant alternatyvios išvaizdos jaunuolius ir įvairiai kritikuojant „supuvusius Vakarus“. Ši kova buvo nesėkminga. „Jeigu komunizmas pasidavė, beveik neiššovęs nei šūvio, taip atsitiko dėl to, kad dvidešimtame amžiuje teniso marškinėliai buvo toks pat svarbus tarptautinės kovos instrumentas, kaip karo laivas.“ (Halliday 1994; 214)

Kauno miesto KGB skyriaus viršininkas H. Vaigauskas savo ataskaitoje, su ženklu „visiškai slaptai“ „Apie kai kuriuos neigiamus politinius reiškinius tarp miesto jaunimo“, adresuotoje Kauno miesto LKP miesto komiteto sekretoriui K. Lengvinui, 1969 m. lapkričio mėnesį rašė:

„Duomenų turimų Kauno KGB skyriaus <...> analizė liudija apie tam tikrą nacionalistinių antitarybinių nuotaikų atgijimą tarp atskirų jaunimo atstovų. Tai paaiškinama tiesioginiu antitarybiniu poveikiu daromu jiems užsienio radijo laidų, perskaitytos ideologiškai žalingos literatūros, asmeniniais arba rašytiniais kontaktais su kapitalistinių šalių užsieniečiais, besistengiančiais betarpišku bendravimu arba susirašinėjimo keliu šlovinti kapitalistinių gyvenimo būdą ir daryti neigiamą įtaką jauno žmogaus pasaulėžiūros formavimuisi. <...> Kaip žinoma, ideologinės priešininko tarnybos tam, kad atitrauktų socialistinių šalių jaunimą nuo aktyvaus dalyvavimo visuomeniniame gyvenime ir formuotų jų pažiūrose beidėjiškumo principus <...>, šalia tiesiogiai antitarybinių laidų siūlo jauniems klausytojams beidėjiškas muzikines ir kitokias laidas, šlovinančias kultūrinius ir techninius kapitalistinio pasaulio pasiekimus, tuo pačiu besistengiant įrodyti neva egzistuojantį mūsų šalyje laisvos kūrybinės minties persekiojimą ir t.t. Kaip rodo turimi duomenys jiems iki tam tikro lygio pavyks pasiekti norimą tikslą. Šitai parodo tas, kad paskutiniu metu nemažu mastu didėja mūsų jaunų asmenų dėmesys nurodytoms tokių radijo stočių kaip BBC, „Amerikos balsas“, prancūzų ir švedų radijo laidoms. Į šias radijo stotis siunčiamas didelis skaičius pageidavimų pakartoti jau transliuotas arba norimas išgirsti radijo laidas. Atskirais atvejais tokiuose pageidavimuose šmeižiama tarybinė realybė <...>“ (LYA, F. nr. K-1, Ap. nr. 14, B. nr. 144).

Sovietinės slaptosios tarnybos nerimas dėl Vakarų daromo poveikio ir ypatingai dėl įtakos jaunimui rodo, kad valdžia suvokė, jog visuomenė besąlygiškai nepriima komunistinių vertybių. Nepaisant to, kad paviršiuje atrodė, kad režimas yra susidorojęs su ideologinėmis problemomis, pats visuomeninis klimatas nebuvo jam palankus. KGB nuomonė tiksliau atspindėjo tuometinę padėtį, negu žurnalistų ir visuomenės mokslų atstovų Vakaruose darbai, ar net ir disidentų Komunistiniame bloke įžvalgos, skeptiškai

vertinusių permainų Sovietų Sąjungoje galimybę jau vien dėl to, kad sovietinės slaptosios tarnybos turėjo kur kas adekvatesnę informaciją apie visuomeninę situaciją komunistinėse šalyse (Armstrong 1991). Taip pat iš citatos galime matyti, kad „kapitalistinis gyvenimo būdas“ yra susiejamas su „nacionalistinėmis antitarybinėmis nuostatomis“, nurodant į sąsajas tarp vartotojiškumo ir nacionalizmo.

Kad slaptųjų tarnybų nuogaštavimai turi pagrindo tapo akivaizdu 1972 m. gegužės 14 d., kai Kauno Laisvės alėjoje, Muzikinio teatro sodelyje susidegino R. Kalanta. Po šio įvykio kilo masiniai bruzdėjimai, pasiekę kitas Lietuvos vietas, o informacija apie įvykius pateko ir į Vakarų žiniasklaidą. (Fuchs 2003; Kraujelis 2003; Saldukas 2003). Tačiau valstybinės institucijos iš karto ėmėsi malšinti prasidėjusį sujudimą. Į jų akiratį pateko ir iki tol nieko bendra su politiniu disidentizmu ar pačiu R. Kalanta neturėjusių žmonių. R. Kalantos susideginimas, įvykęs Laisvės alėjoje, buvusioje bene įtaigiausiu tarpukario laisvos ir nepriklausomos Respublikos simboliu, turėjo dvigubą įtaką, ir labai paveikė Kauno vystymąsi.

Viena vertus, šis įvykis tapo vienu iš galingiausių lietuvių XX amžiaus antros pusės savimonę formuojančių veiksmų ir kolektyvinės istorinės atminties dalimi. Kita vertus, jis pademonstravo platesnėms gyventojų masėms, kad aktyvi konfrontacija su politiniu režimu nebus toleruojama, tad ir tokios veiklos tęsimas to meto politiniame klimato buvo daugiau ar mažiau tuščias bei pavojingas užsiėmimas (Genzelis 2003). Reikia pažymėti, kad R. Kalantos poelgis

buvo paveiktas ir vakarietišku kultūrinių tendencijų, atsispindėjusių to meto Lietuvos visuomenėje (Ramanauskaitė 2003). Nepaisant sovietinės sistemos uždaro, visuomenė LSSR buvo veikiamas tiek nacionalinių sentimentų, tiek ir vakarietišku įtakų. Kalbant apie 1972 m. gegužės mėnesio įvykius Kaune po R. Kalantos susideginimo sunku pasakyti, ar jaunimo demonstracijos iš tiesų buvo pagrįstos vien tik tautiniais jausmais. Nereikia nuvertinti ir žmonių noro turėti pasirinkimo laisvę ne tik pasirenkant savo politines pažiūras, bet ir žymiai proziškesniame lygmenyje, kad ir nutariant, kokius rūbus dėvėti. Reikia turėti omenyje, kad hipių judėjimas SSRS kūrėsi perimdamas kultūrinius simbolius iš Vakarų. Įtakos R. Kalantos susideginimui turėjo globalinės kultūrinės tendencijos. Šalia gilesnių ir nematerialistinių tautinių, religinių ar subkultūrinių pozicijų, Vakarų vartotojiška kultūra darė didelę įtaką ideologinėje kovoje, ypač siekiant paveikti pastoviai nepriteklių kamuojamus SSRS gyventojus.

Panašias tendencijas galima išvelgti antisovietinėse nuostatose, būdingose kauniečiams. Viena vertus, egzistavo tikinčiųjų, tremtinių, tradicinės kultūros puoselėtojų iniciatyvos, kita vertus, roko muzika, subkultūriniai reiškiniai, o be to, beveik anekdotinis kauniečių verslumas. Kaip nurodo daugelis, ypač jaunesnių, tyrime „Sąjūdžio fenomenas: pilietinio judėjimo tinklaveikos studija“ kalbintų Sąjūdžio aktyvistų ir rėmėjų, jie aktyviai klausėsi vakarietiškos muzikos bei radijo stočių. Tuo pat metu galima matyti ir tam tikrą selektyvumą, kuomet apie Romą Kalantą kalba vyresnės kartos atsto-

vai – katalikiško ir etnokultūrinio judėjimo aktyvistas E. Šiugžda labai vertina jo poelgi, tačiau Kalantos siejimas su hipiais jam atrodo sovietinis bandymas diskredituoti poelgi ir motyvus (interviu su E. Šiugžda 2010). Paplitęs katalikiško ir etnokultūrinio sluoksnių požiūris į subkultūrinį jaunimą buvo konservatyvus, ir ne itin skyrėsi nuo oficialaus sovietinio traktavimo. Romo Kalantos įvardinimas *kaip hipio* sovietinės propagandos buvo naudojamas jo poelgio sumenkimui, prilyginant subkultūrinę tapatybę moraliniam degradavimui. Atotrūkis bei prieštaravimai tarp subkultūrinio jaunimo ir katalikų bei etnokultūrininkų buvo gana didelis. Kaip pavyzdį galima pateikti A. Patacko nuomonę, kai jis akcentuoja idėjinį atsiribojimą tiek nuo oficialių kultūrinių terpių, tiek nuo subkultūrų:

„Mes visą laiką tarsi tokiam buvom savotiškam... principo reikalas čia buvo, kad sistema tavęs neįtrauktų viena ar kita forma. Nes tas, kas leidžiasi įtraukiamas, tai sistema panaudodavo savo... Kadangi ji būdavo labai nepatraukli, ypač jaunimo akyse, tai buvo leidžiama kai kurie tokie, vadinkim, (ypač nuo septinto dešimtmečio) tokie kaip blizgučiai, kad pritraukt jaunimą, tai čia galima buvo pahipiaut, galima buvo kitų tokių, jeigu, aišku, ten nėra politikos, jokiais būdais neturėjo būti kas nors tokio politiško. Aš turiu galvoje, pavyzdžiui, savo brolių: jisai buvo sistemos dalis, taip vadinkim. Tai va, tokia skiriamoji riba gal. <...> Jeigu klaustumėt, aš pasakyčiau. Tai yra žygeiviai, yra ramuviečiai, bet jie visi taip kažkuria prasme tokie šešėliniai. Mes, pavyzdžiui, Ramuvoj dalyvavom tam Sąjūdyje, bet niekad ten neiškišdavome galvos, ta prasme, kad... nes kažkaip jautėm, kad..., jeigu..., nu, iškart atsiskyrė tie sluoksniai:

dalis sutiko, kažkuria prasme, taip legalizuotis. <...> Tai tie... iškart tokia skiriamoji riba, labai labai jausdavosi tas toks... pavyzdžiui, nieko bendro neturėjom nei su jokiais tais „metalais“, ten dar kuo nors, mes nelaikėm, kad jie yra opozicija tiesiog. Ta prasme jie... pavyzdžiui, man visiškai nebuvo įdomu nei tie... nu, kas čia tokie... Beatles, sakykim, dar kas nors. Čia ne mūsų buvo žmonės.“ (Interviu su A.Patacku 2010)

Nepaisant tokios skirties, aptartos opozicinės praktikos veikė suderinant labai skirtingas vertybines nuostatas: nuo nematerialistinio požiūrio iki vartotojiškos visuomenės idealizavimo. Režimui draudžiant praktiškai bet kokią privačią iniciatyvą ir demonizuojant vakarietiškumo apraiškas, šios veiklos dažnai atsidurdavo greta viena kitos. Gana ironiška, bet net minėtasis disidentas A.Patackas, būdamas iškiliumi lietuviškos dvasinės kultūros propaguotoju, buvo ir vienas, vėliau sovietinės valdžios drausto, „kultūrizmo“ (atletinės gimnastikos) pradininkų.²

Individualią tapatybę formuoja daugelis veiksmų. Dažno jauno lietuvio formavimąsi po 1972 metų, labai supaprastinant, galima pavaizduoti tokia logine grandine: „klausiau Liuksemburgo radijo, man labai patiko grupė *the Beatles*, jie hipiai, jų gražios dainos ir gražios idėjos, aš irgi noriu būti hipis, Romas Kalanta buvo hipis, jis susidegino už Lietuvos laisvę, aš irgi trokštu, kad Lietuva vėl būtų laisva“. Kita vertus, galima sukonstruoti ir kitokį tapatybės formavimosi modelį: „skaičiau Šapokos *Lietuvos istoriją*, giminės man pasakojo apie nepriklausomą Lietuvą, aš esu Lietuvos patriotas, hipiai ko-

² „Aš, pavyzdžiui, netgi kultūrizmu užsiiminėjau, kadangi toks antisovietinis sportas, nes po Kalantinių išvaikė kultūrizmus. Jie laikė... tokie pagrindiniai sportininkai labai netiko jiems kažkaip. Karatė, pavyzdžiui, ir pan. Bet riba buvo tokia: neik su velniu obuoliaut. Sovietai – negalima“ (interviu su A.Patacku 2010).

voja už Lietuvos laisvę, būdamas patriotas aš noriu būti toks kaip jie, jie klausosi vakarietiškos roko muzikos ir seka vakarietiškais madomis, todėl ir man artima vakarietiška kultūra“ (Bulota 2003). Tokiu būdu jungėsi vakarietiškos subkultūrinės, o taip pat ir vartotojiškos vertybės su tautiniais idealais ir tautinėmis vertybėmis. Daliai jaunimo tai buvo akstinas gyventi „paralelinėje“ visuomenėje, o tai daliai, kurie prisitaikė prie gyvenimo sovietinėje realybėje, tokia tapatybė buvo potencialas, pasikeitus aplinkybėms, įsilieti į aktyvią tautinę ar prodemokratinę veiklą. Tai iš dalies paaiškina sėkmingą ir itin sparčią Sąjūdžio mobilizaciją. Sąjūdžio laikotarpiu roko koncertai tapo viena mobilizacinių priemonių. Itin svarbus nepriklausomybės atgavimo veikloje – Atgajos klubas, puikus tokių skirtingų tapatybių susiliejimo pavyzdys, kuomet veikla buvo pagrįsta tiek ekologinėmis, tiek tautinėmis ir subkultūrinėmis idėjomis bei vertybėmis (interviu su R.Girsku 2011; interviu su R. Paškevičium 2010; interviu su A.Lipsku 2010; interviu su A.Vaicekausku 2011).

Išvados

Sparti masinė mobilizacija, pagrįsta prodemokratinė bei tautine retorika, kurią pasiekė Sąjūdis, nurodo, kad platesnėje visuomenėje, kuri atrodė indiferentiška režimo atžvilgiu, neigiamos nuostatos sovietinio

režimo atžvilgiu buvo stiprios. Analizuotu laikotarpiu okupuotoje Lietuvoje egzistavusioms esminėms opozicinėms visuomenės grupėms buvo būdingas nesusitaikymas su esama situacija. Vieną nonkonformistinę poziciją atitiko tradicinėmis vertybėmis grįsti etnokultūriniai ir katalikiški sąjūdžiai, kitą – provakarietiškos subkultūros ar menininkų sambūriai. Nors šių grupių raiška leidžia jas analitiškai suvokti kaip svarbiausius rezistencijos židinius, tačiau jų veikla buvo paslėpta, dar daugiau – stiprios neigiamos nuostatos sovietinio režimo atžvilgiu buvo išplitusios žymiai platesniuose visuomenės sluoksniuose. Jos buvo susijusios ir su tautinėmis vertybėmis, istorine atmintimi, tačiau itin stipriai buvo veikiamos vartotojiškų motyvų ir nepasitenkinimo ekonomine padėtimi. Bendras visuomeninis vardiklis, pagrindęs kolektyvinę Sąjūdžio rėmėjų tapatybę, buvo visų pirma nepasitenkinimas sovietiniu režimu. Šio nepasitenkinimo priežastys buvo labai įvairios. Be abejo, vertybinis oponavimas režimui buvo labai svarbus ir vėliau kreipė Sąjūdį nepriklausomybės link. Tačiau atviras disidentizmas apčiuopiamo poveikio visuomenei Sovietmečiu nedarė. Todėl reikia analizuoti prisitaikiusios visuomenės opozicines praktikas. Tam pritaikytas *nepastebimų opozicinių praktikų* modelis, leidžiantis analizuoti ne tik atvirai rezistencinę veiklą, bet žymiai sunkiau apčiuopiamas visuomenines praktikas.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

- Armstrong, John A. 1991. „Assesing the Soviet Nationalities Movements: A Critical review“, *Nationalities Papers* 19(1): 1–18.
- Blažytė, Danutė, ir Vanda Kašauskienė (sudarytojos) 1998. *Lietuvos Sąjūdis ir valstybės idealų įgyvendinimas*. Vilnius: LII leidykla.
- Bloch, Sidney. 1977. *Russia's Political Hospitals: the Abuse of Psychiatry in the Soviet Union*. London: Golancz.
- Bulota, Rytis. 2004. *Lietuvos persitvarkymo sąjūdis: teorinė masinio judėjimo analizė: daktaro disertacija*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.
- Bulota, Rytis. 2008. „SSRS reformų išvakarėse: nomenklatura ir inteligentija Lietuvoje“, *Darbai ir dienos* 49: 69–80.
- Della Porta, Donatella and Mario Diani. 1999. *Social Movements: an Introduction*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Genzelis, Bronius. 2003. „Psichologinis lūžis ir valdžia 1968-73“, *Kauno istorijos metraštis*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla: 4: 9–15.
- Genzelis, Bronius. 2003. *Jokūbas Minkevičius*. Vilnius: Valstybės žinios.
- Girnius, Kęstutis. 1984. „Nationalism and the Catholic Church in Lithuania“ in Sabrina P. Ramet (ed.) *Religion and Nationalism in Soviet and East European Politics*. Durham: Duke Press Policy Studies: 82–103.
- Girnius, Kęstutis. 1996. „Paspriešinimas, prisitaikymas, kolaboravimas“, *Naujasis Židinys* 5: 268–279.
- Fuchs, Klaus. 2003. „The death of Romas Kalanta in the Contemporary West German Press“, *Kauno istorijos metraštis*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla: 4: 79–111.
- Halliday, Fred. 1994. *Rethinking International Relations*. London: Macmillan Press Ltd.
- Johnston, Hank and Carol Mueller. 2001. „Unobtrusive Practices Of Contention in Leninist Regimes“, *Sociological Perspectives* 44(3): 351–375.
- Kraujelis, Ramojus. 2003. „1972 metų įvykių Kaune atspindžiai ir vertinimai Vakaruose“, *Kauno istorijos metraštis*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla 4: 65–79.
- Ledeneva, Alena L. 1998. *Russia's Economy of Favours: Blat, Networking and Informal Favours*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Melucci, Alberto. 1980. „The New Social Movements: A Theoretical Approach“, *Social Science Information* 19(2): 199–226.
- Passy, Florence and Giugni, Marco. 2001. „Social Networks and Individual Preferences: Explaining Differential Participation in Social Movements“, *Sociological Forum* 16(1): 123–153.
- Pfaff, Sieven. 1996. „Collective Identity and Informal Groups in Revolutionary Mobilization“, *Social Forces* 75(1): 91–116.
- Putinaitė, Nerija. 2007. *Nenutrūkusi styga*. Vilnius: Aidai.
- Ramanauskaitė, Egidija. 2003. „Jaunimo kultūrinė rezistencija sovietmečiu: hipių kultūrinės idėjos Lietuvoje“, *Kauno istorijos metraštis*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla: 127–169.
- Ramonaitė, Ainė. 2010. „Pilietinė visuomenė sovietų Lietuvoje?“, *Naujasis Židinys-Aidai* 7;8.
- Remeikis, Thomas. 1984. „Dissent in the Baltic Republics“, *Lituanus* 30(2).
- Saldukas, Linas. 2003. „1972 metų įvykių Kaune atspindžiai išeivijos spaudoje“, *Kauno istorijos metraštis*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla: 4: 57–65.
- Smith, Kathleen E. 1996. *Remembering Stalin's Victims: Popular Memory and the End of the USSR*. Ithaca: Cornell University Press.
- Streikus, Arūnas. 2011. „Lietuvos katalikų pilietinio aktyvumo pavyzdžiai ir ribos XX amžiuje.“ kn. Mingailė Jurkutė ir Nerijus Šepety (sud.), *Demokratija Lietuvoje: Pilietiškumas ir totalitarizmas XX amžiaus istorijos lūžiuose*. Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai.
- Tamoliūnienė, Rimantė (sud.). 2007. *Laisvės proveržiai sovietiniame Kaune: nuo slapto pogrindžio iki atviro protesto*. Kaunas: Kauno apskrities viešoji biblioteka.
- Vardys, Stanley V. and Sedaitis, Judith B. 1997. *Lithuania: the Rebel Nation*. Boulder: Westview Press.
- Van Voren, Robert. 2010. „Psichiatrija kaip ginklas prieš disidentus Sovietų Sąjungoje“, *Naujasis Židinys-Aidai* 11: 373–381.

ŠALTINIAI

1. Interviu su V. Almonaičiu, 2011 m. kovo 1 d.
2. Interviu su R. Butkevičiūte-Jurkuviene, 2010 m. birželio 22 d.
3. Interviu su R. Dusevičiumi, 2010 m. spalio 20 d.
4. Interviu su R. Girsku, 2011 m. kovo 31 d.
5. Interviu su V. Gusu, 2011 m. sausio 27 d.
6. Interviu su P. Jaruševičiumi, 2011 m. balandžio 7 d.
7. Interviu su A. Kaušpėdu, 2011 m. vasario 14 d.
8. Interviu su A. Lipsku, 2010 m. spalio 4 d.
9. Interviu su R. Paškevičiumi, 2010 spalio 21 d.

10. Interviu su A. Patacku 2010 m. gegužės 11 d.
11. Interviu su R. Paulausku ir A. Butkevičiumi, 2010 m. lapkričio 19 d.
12. Interviu su E. Šiugžda 2010 lapkričio 16 d.
13. Interviu su S. H. Šumilaite, 2011 m. vasario 1 d.
14. Interviu su A. Vaicekausku, 2011 m. kovo 9 d.
15. Interviu su L. Varanavičiumi, 2010 m. spalio 10 d.
16. Kauno miesto KGB skyriaus viršininko G. Vaigausko ataskaita, 1969, „Apie kai kuriuos neigiamus politinius reiškinius tarp miesto jaunimo“, Lietuvos ypatingasis archyvas. Fondo nr. K-1, Apyrašo nr.14, Bylos Nr.144.

ABSTRACT

SOCIAL STANCES AND (UNOBTRUSIVE) RESISTANCE IN KAUNAS DURING THE LATE SOVIET PERIOD

This article deals with the main oppositional stances and their manifestations in Kaunas during the late Soviet period, employing the theoretical model of ‘unobtrusive practices of contention’ as formulated by H. Johnston and C. Mueller.

During the analysed period the main oppositional groups in occupied Lithuania were of a rather non-conformist nature. One of the socially recognisable and visible forms of ideological protest was represented by ethno-cultural and Catholic movements, based on traditional values, another, by pro-western subcultures or artists’ gatherings. Even though the activities of these groups allow us to comprehend them analytically as the main hotbeds of resistance, strong negative stances towards the Soviet regime were widespread in the rest of society. Such stances didn’t acquire the form of evident, declarable or socially visible practices, yet they contributed to the success of *Sąjūdis* as a social movement. Social movements are largely connected with a collective identity and the securing or preservation of it. The oppositional stances discussed in the article grounded such a collective identity. Its existence provides an explanation of the rapid mobilisation of the movement – in just three weeks after its establishment in the rallies of *Sąjūdis* tens of thousands and very soon afterwards hundreds of thousands participated.

Gauta: 2011 10 15

Pateikta spaudai: 2011 12 11

Vytauto Didžiojo universiteto
Politikos mokslų ir diplomatijos fakultetas
El. paštas: r.bulota@pmdf.vdu.lt